

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана  
Огієнка Історичний факультет  
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра  
з теми:  
**“Німецькі колонії на Півдні України: соціально-економічний аспект  
(друга половина XIX – початок XX ст.)”**

Виконала: здобувачка II курсу  
заочної форми здобуття вищої освіти  
історичного факультету  
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)  
за освітньо-професійною програмою  
Середня освіта (Історія)  
Ist1-M23z групи другого (магістерського)  
рівня вищої освіти навчання  
Нерода-Сокорська Альбіна Олегівна

Науковий керівник: Кліщинський Павло  
Володимирович, кандидат історичних наук,  
старший викладач кафедри історії України

Рецензент \_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_

## ЗМІСТ

|                                                                                                                               |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                                    | 3  |
| РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ<br>ДОСЛІДЖЕННЯ .....                                                    | 7  |
| РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ<br>КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ<br>XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. .... | 19 |
| РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО<br>ГОСПОДАРСТВА.....                                                            | 35 |
| РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОМИСЛОВОГО<br>ВИРОБНИЦТВА .....                                                       | 64 |
| ВИСНОВКИ .....                                                                                                                | 75 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ .....                                                                                | 78 |

## ВСТУП

Тема дослідження є надзвичайно актуальною, оскільки тісно пов'язана з важливими аспектами розвитку сучасної української держави. Одним із ключових напрямів цього процесу є вдосконалення міжнаціональних відносин, що є особливо важливим для багатонаціональної України. Знання історії кожного етносу, який проживає на її території, є невіддільною складовою загальної історичної пам'яті українського народу. Усвідомлення історичного минулого сприяє розумінню сучасних соціально-економічних і політичних процесів та формуванню перспектив розвитку суспільства.

Серед численних народів, які проживають в Україні, особливе місце належить німцям. Їхня присутність на території України сягає доби раннього нового часу, а інтенсивна колонізація південних регіонів відбулася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у контексті загальної політики заселення окраїн тогочасної російської імперії. У цей період на території сучасного Півдня України виникли численні німецькі колонії. Разом із ними з'явилися й меноніти – німецькомовна спільнота, яка, хоча і вважала себе голландцями, за культурними та мовними ознаками була близькою до німців.

Німці та меноніти відіграли помітну роль в економічному житті регіону, сприяючи розвитку сільського господарства та місцевої промисловості. Їхні господарства поступово перетворилися на потужну економічну силу, що впливала на економічний розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. Досягнення колоністів у галузі аграрного виробництва та промисловості стали вагомим чинником прискореного розвитку капіталістичних і ринкових відносин у регіоні.

Культура та побут німецьких колоній також позначились на культурному середовищі українського населення, сприяючи формуванню спільного культурного простору. Ці процеси потребують подальшого

вивчення, оскільки вони дозволяють краще зрозуміти історичну взаємодію народів, що проживали на території сучасної України.

Останнім часом як в Україні, так і за кордоном, зокрема в Німеччині, зріс інтерес до історії німецьких колоній. З'явилися численні наукові праці, монографії та статті, що досліджують різні аспекти життя цієї етнічної спільноти. Водночас існує низка малодосліджених питань, пов'язаних із внутрішнім життям німецьких колоній, особливо на Півдні України.

Враховуючи актуальність теми, в дипломній роботі на прикладі південноукраїнських губерній розглянуто історію німецьких і менонітських поселень регіону. У дослідженні обґрунтовується доцільність вивчення обох спільнот як єдиного об'єкта, враховуючи їхню спільність культурно-мовних і соціальних ознак. Такий підхід був характерним і для дореволюційної історіографії, а в сучасній науці розглядається як одна з можливих методологічних основ.

Об'єктом дослідження є німецькомовні поселення на Півдні України у період з 1861 до 1914 років.

Предметом дослідження є соціально-економічний розвиток та внутрішнє життя німецькомовних колоній у зазначений період.

Хронологічні межі охоплюють період 1861–1914 років. Нижня межа пов'язана зі скасуванням кріпосного права в Російській імперії, що сприяло формуванню капіталістичних відносин, у яких активну участь взяли й німецькі колонії. Верхньою межею є 1914 рік – початок Першої світової війни, яка суттєво змінила соціально-економічні умови для життя німецьких колоній.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Катеринославської, Таврійської та частково Херсонської губерній, де була найбільша концентрація німецьких і менонітських поселень. Згідно тогочасного адміністративного поділу у складі Таврійської губернії було 7 повітів (Євпаторійський, Феодосійський, Бердянський, Перекопський, Сімферопольський, Мелітопольський і Ялтинський); Катеринославська

губернія нараховувала 8 повітів (Олександрівський, Маріупольський, Бахмутський, Катеринославський, Верхньодніпровський, Павлоградський, Новомосковський, Слав'яносербський); Херсонська – 5 повітів (Єлисаветградський, Херсонський, Ольвіопольський, Олександрійський і Тираспольський).

Метою дослідження є вивчення, на основі опрацювання масиву джерел та наукової літератури, основних аспектів соціально-економічного розвитку німецьких колоній на території Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

1. Аналіз наукової літератури та джерельної бази, оцінивши рівень дослідженості теми та визначивши репрезентативність використаних джерел.
2. З'ясування причин колонізації регіону та передумови створення німецьких і менонітських поселень на Півдні України у досліджуваний період.
3. Дослідити особливості аграрних відносин в німецьких колоніях регіону, проаналізувати структуру землеволодіння та процеси соціального розшарування в колоністському середовищі.
4. Визначити основні напрями розвитку економічної діяльності німецьких господарств та рівень їхньої інтеграції в економіку південноукраїнського регіону.
5. Проаналізувати внутрішню структуру колоній, соціальну організацію німецькомовних поселень.

Результати дослідження мають наукову, освітню та суспільно-політичну цінність. Їх можна використовувати для:

- підготовки навчальних посібників з історії малих етносів України;
- дослідження історії німецької меншини та етнокультурних взаємовпливів у регіональній історії Півдня України;

- підготовки наукових праць та монографій з історії України та історії Німеччини;

- сприяння розвитку українсько-німецьких відносин у сфері науки та культури.

Одержані результати сприятимуть кращому розумінню впливу німецьких колоній на соціально-економічний та культурний розвиток України, що є актуальним у контексті дослідження історичної спадщини та формування національної ідентичності.

У структурному відношенні дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

## ВИСНОВКИ

Німецькі колоністи протягом другої половини XIX – початку XX ст. в історії південних регіонів України стали характерним і самобутнім явищем, залишивши, без сумніву, помітний слід у формуванні господарської культури краю. На підставі наведеного вище матеріалу, можна зробити такі загальні висновки:

Встановлено, що історіографічний доробок вчених з теми дослідження, починаючи з кінця XIX століття і закінчуючи сучасністю є доволі значним. А виявлені нами джерела – достатньо репрезентативними для детального висвітлення соціально-економічного аспекту існування німецьких колоній на Півдні України.

Починаючи з середини XIX століття, у Таврійській губернії та на всьому Півдні України розпочався новий етап німецької колонізації. Відмінністю цього етапу було те, що колонізація мала внутрішній характер і здійснювалася зусиллями вже існуючих німецьких та менонітських поселень, на відміну від попередніх хвиль зовнішньої міграції. Роль зовнішньої міграції в колонізації Півдня України у другій половині XIX століття була незначною. За цей період у регіоні з'явилися лише декілька нових поселень, заснованих невеликими групами німецьких переселенців із-за кордону.

Внаслідок активного розширення земельних володінь у другій половині XIX – на початку XX століття, німецьке землеволодіння охопило майже весь Південь України. Це перетворило його на одну з провідних економічних сил регіону.

Землеволодіння німецьких колоністів мало общинно-подвірний характер. Общинний устрій визначав систему землекористування та регулював внутрішні економічні відносини в колоніях. Відміна міноратного права та зміна соціально-правового статусу німецьких колоністів у 1860-х –

на початку 1870-х років сприяли подальшому розвитку приватної власності на землю. Водночас, стійкі общинні відносини значною мірою стримували цей процес у колоніях. Як наслідок – у колоністському середовищі відбувалося поступове соціально-економічне розшарування, однак цей процес частково компенсувався постійним розширенням земельних володінь за рахунок освоєння нових територій.

У другій половині XIX століття відбулася трансформація структури господарств німців Таврійської губернії. Основними чинниками цих змін були зростання ролі товарного виробництва зерна та загальна спеціалізація регіону на вирощуванні зернових культур.

Сільськогосподарська діяльність німецьких та менонітських колоністів відзначалася високим рівнем продуктивності та технологічності. Це досягалося завдяки широкому застосуванню найманої праці, використанню сільськогосподарської техніки та передових агротехнологій.

У другій половині XIX століття спостерігалось зростання промислового виробництва в окремих німецьких колоніях Півдня України. Це було зумовлено необхідністю забезпечувати як власні потреби колоністів, так і зростаючий попит регіонального ринку.

При цьому, промисловість у німецьких колоніях Півдня України зберігала аграрний характер, орієнтуючись насамперед на обслуговування сільського господарства. Водночас колоністські підприємства становили значну частку регіональної промисловості та відігравали провідну роль у розвитку окремих її галузей, зокрема виробництва сільськогосподарських машин.

Німецькі колоністи та меноніти зробили значний внесок у розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Таврійської губернії та Півдня України загалом. У другій половині XIX – на початку XX століття їхня діяльність стимулювала економічне зростання регіону та сприяла формуванню нових соціально-економічних відносин.

Ці висновки підтверджують вагомий внесок німців та менонітів у соціально-економічний розвиток Півдня України та їхню роль у формуванні економічної системи регіону.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### 1. Законодавчі акти

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1886. Собр. III. Т.II. Отд. I. №586-1292. 1127 с.
2. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. Собр. II. Т.XXXVII. Отд. I. От №37826-38621. 832 с.
3. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. Собр. II. Т.LI. Отд. II. От №56150-56793. 601 с.
4. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1904. Собр. III. Т.XXII. Отд. I. От №20932-22359. 1161 с.
5. Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург, 1857. т. XII, Часть II., 656 с.
6. Свод законов Российской империи. / [под ред. А.Ф. Волкова и Ю.Д. Филикова]. Санкт-Петербург: Издательство Общая польза, 1893. 515 с.

### 2. Статистичні матеріали

7. Адрес-календарь Александровска и его уезда на 1907 год. Александровск, 1907. 178 с.
8. Ведомость землевладений по Александровскому уезду за 1899 год. Екатеринослав, 1900. 97 с.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемой по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента генерального штаба. Т.XI, Ч. 4. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1850. 348 с.
10. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII губернии Новороссийской губернии. Екатеринославская, Таврическая,

Херсонская и Бессарабия. Санкт-Петербург: Издательство Центрального Статистического комитета Министерства внутренних дел, 1886. 119 с.

11.Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург, 1863. 84 с.

12.Екатеринославская губерния. Вып.1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. Екатеринослав, 1899 . 224 с.

13.Екатеринославский адрес-календарь 1915 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915. 562 с.

14.Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. Симферополь: Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. 250 с..

15.Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К.Вернер и С. Харизоменов., Ч. 1., Отд. 1., Москва, 1887. 128 с.

16.Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составитель Генерального штаба капитан В. Павлович. Санкт-Петербург, 1862. 421 с.

17.Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Том 2. Александровский уезд. Екатеринослав, 1902. 356 с.

18.Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. Симферополь, 1915 . 996 с.

19.Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. Вып.1, Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. Симферополь, 1915. 667 с.

20.Материалы статистических исследований селений Мелитопольского уезда 1885-1886 гг. Симферополь, 1887. 254 с.

21.Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление 44-й очередной сессии созыва 24-29 сентября 1909 г. Мелитополь, 1910. 675 с.

22.Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXIII очередной сессии созыва 24-28 сентября 1903 г. Мелитополь, 1903. 508 с.

23.Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1903. 37 с.

24.Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1910. 83 с.

25.Олексенко С.К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде. Бердянск: Типография Едигера, 1910. 50 с.

26.Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. Бердянск : Типография Едигера, 1899. 58 с.

27.Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1899. - 244+74 с.

28.Памятная книга Таврической губернии. Составитель К.А. Вернер. Симферополь: Издательство Губернского Земства, 1889. 76+107+124+69+73+68+73 с.

29.Памятная книжка Таврической губернии изданная Таврическим губернским статистическим комитетом (под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого ); Вып. 1; Симферополь, 1867 . 519 с.

30.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т XIII : Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург: Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 234 с.

31.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург : Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 310 с.

32.Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII: Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. Санкт-Петербург : Изд. Центр, стат. ком. МВД, 1904. 319 с.

33.Сборник статистических сведений по Таврической губернии. IX., Отд. 5. Симферополь, 1889. 512 с.

34.Сборник на основной статистике. Подворная перепись Бердянского уезда. Выпуск.1, Симферополь: Статистическое Бюро Таврической губернии, 1909. 1143 с.

35.Сборник по основной статистике. Оценочная часть. Бердянский уезд. Выпуск 2. Симферополь: Статистическое Бюро губернского земства., 1909. 151 с.

36.Сборник по текущей статистике за 1887–1889 гг. Симферополь: Издание Таврической губернской земской управы, 1888. 230 с.

37.Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1899. 176 с.

38.Списки населенных мест Российской империи составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел; т. XIII, Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством. Санкт-Петербург: Издание статистического комитета Министерства внутренних дел, 1863. 151 с.

39.Список населенных мест. По сведениям 1864 года. Изд. Центр. Стат. Комитета МВД. Т. XLI. Таврическая губерния. Санкт-Петербург, 1865. 138 с.

40.Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда. – Симферополь: Составитель статистическое бюро Таврического губернского земства, 1887. 31 с.

41.Статистический справочник Таврической губернии. Составитель Ф.И. Андриевский. Симферополь, 1915. 167 с.

### **Монографії і наукові статті**

42.Бабенко Б.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 142 с.

43.Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры. Исторический этюд Киев: Типография Корсакова-Новицкого, 1889. 115 с.

44.Багмет М., Погорєлов В. Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення. Київ- Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Вип. 1. С. 34-42.

45.Белікова М.В. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789-1917 рр.). // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 16. Київ : УНІСЕРВ, 2004. С.16-21.

46.Белікова М.В. Напрямки розвитку та внесок менонітів в економічну інфраструктуру Південної України // Молочни–2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004 рр.). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, 2-4 червня 2004 р. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С.18-20.

47.Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVII. С. 44-54.

48.Бойко Я.В., Данилова Н.О.Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.). Український історичний журнал. 1992. №9. С. 12-24.

49.Бондарь Ю.М. Менониты. Петроград, 1915. 252 с.

50.Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 4-25.

51.Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). Київ: Либідь, 2004. 245 с.

52.Васильчук В.М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). Музейний вісник. 2015. №15(2). С. 60-69.

53.Велицин Г.А. Немцы в России. Санкт-Петербург.: Изд. Русского вестника, 1893. 282 с.

54.Венгерська В. Німецька колонізація Півдня України: антропологічні аспекти на імперському тлі. URL:

<http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/uamoderna/article/view/1862>

(Дата звернення 03.09.2024).

55.Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відповідальний редактор В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.

56.Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства Півдня України в другій половині XIX століття. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. С. 248-253.

57.Герінбург О. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. за матеріалами земських статистичних // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 98-103.

58.Гвоздик В. С Формування етнічних груп населення Півдня України на початку XX ст. // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук, праць VI Всеукр наук-практ конф, 6-8 жовтня 2005 р / за заг ред. М В. Дєдкова. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. С 130-134.

59.Данильченко О. Формування постійного населення півдня України. URL: [www.iimes/stst/2005/25\\_02\\_05.htm](http://www.iimes/stst/2005/25_02_05.htm)

60.Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. Вип. XI. С. 154-168.

61.Дробний В. Роль німецької колонії Гальбшадт у другій половині XIX – на початку XX ст. Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. 2019. №2(49). С. 134-140.

62.Євтух В.Б., Чірко Б.В. Німці України. Київ, 1994. 210 с.

63.Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель у XVIII - на початку XIX ст. Ученые записки Таврического национального университета им В И Вернадского. 2006. № 3. С. 30-38.

64. Захарченко Т.К. Міжетнічні відносини в Бердянському повіті (XIX ст.) // Питання німецької історії. Дніпропетровськ: ДДУ, 2004. С. 48-56.
65. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / [Голова редколегії Касьяненко О.Е.]. Київ: Інститут історії АН УРСР., 1972. 689 с.
66. Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 152с.
67. Клаус А. Наши колонии. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Нусвольта, 1869. 455 с.
68. Каненберг-Сандул О.К. Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII–XIX ст.: етапи, зміст, правове оформлення. Державо і право : збірник наук. праць. 2017. Вип. 75. С. 47–60.
69. Коненберг-Сандул О.К. Запровадження особливої системи місцевого самоврядування німецьких колоній на Півдні України: історично-правовий аналіз (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2020. Вип. 61. Том 1. С. 26-31.
70. Кривець Н. В. Німці в Україні // Енциклопедія історії України : у 10 Т.7: Мл-О / редкол : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України , Ін-т Іст. України. Київ: Наук, думка, 2010. С. 417-419.
71. Кривохатський М. Меноніти на Україні. Харків, 1930. 168 с.
72. Кудряченко А.І. Історичні етапи розселення німців на території України. Проблеми всесвітньої історії. 2020. № 1(10). С. 92-106.
73. Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлачов В.В. Німці України: вчора, сьогодні і завтра. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. Київ: Наукова думка, 1995. 75 с.
74. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення. Розбудова держави. 1994. №5. С. 19-23.
75. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ: Наукова думка, 1995. 272 с.
76. Кулінич І.М. Німецькі колонії в Україні (в 60-е рр. XVIII ст. – 1917 р.). // Український історичний журнал. 1990. № 9. С. 54-61.

77.Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис. Київ: ВУТ «Просвіта», 1994. 56 с.

78.Лазарович М. Соціально-економічні аспекти життєдіяльності німецької національної меншини Наддніпрянської України напередодні революції 1917-1921 рр. Карпатський край. 2018. № 1-2. С. 62-70.

79.Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 51-56.

80.Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землевладение поселян-собственников: Указы 2 февраля – 13 февраля 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. Москва, 1917. 384 с.

81.Лях К.С. Етноконфесійний склад німецьких колоністів півдня України. // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю переселення німців у Приазов'ї та Причорномор'ї. Дніпропетровськ, 2003. С. 97-106.

82.Меноніти: німецька діаспора на півдні України. URL: [https://risu.ua/menoniti-nimecka-diaspora-na-pivdni-ukrajini\\_n80732](https://risu.ua/menoniti-nimecka-diaspora-na-pivdni-ukrajini_n80732)

83.Міронова І. Німецька колонізація Південної України XVIII – XIX ст.: періодизація проблеми. Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 81-87.

84.Міронова І., Шульга О. Взаємозв'язки німців-протестантів з місцевим населенням Південної України (друга половина XVIII – XIX ст.). Старожитності Лукомор'я. 2023. №6(21). С. 12-23.

85.Мірошніченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній півдня України: організація та практична діяльність. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2004. С. 165-168.

86. Назарова С. Німецькі колоністи як складова сільського господарства та культури Півдня України. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. С. 243-247.

87. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Київ: Наукова думка, 1965. 276 с.

88. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 357 с

89. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. 416 с.

90. Німці і в Криму німці. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/nimtsi-i-v-krymu-nimtsi>

91. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII ст. (по неизданным архивным документам). Москва, 1909. 340 с.

92. Попенко Я. В., Морозова О.Л. Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII-XX столітті. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук, праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2-3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко та ін. Запоріжжя: Облдержадміністрація; ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. С. 79-81.

93. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. Москва, 1891. 391 с.

94. Сергійчук В. Німці в Україні. Берегиня. 1999. № 2. С. 50-52.

95. Спадщина німецьких колоній: від півдня до сходу України. URL: <https://news.blog.net.ua/2024/04/nimtsi-pivdennykh-i-skhidnykh-rehioniv-ukrainy-de-selylysia-ta-chym-zaymalysia/>

96. Сусліков В., Коваль Г. Сторіччя заснування німецьких колоній на Півдні України: погляд газет початку XX ст. Історична. Краєзнавча та літературна Одещина. Збірка наукових праць (за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 р., м. Одеса). Одеса, 2024. С. 135-142.

97. Темна І.О. Економічний розвиток німецьких колоній на Півдні України та в Ізюмському повіті Харківської губернії в XIX – на початку XX століття. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: 2013. Вип. 4. С. 95–100.

98. Турченко Ф. Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): [історичні нариси] Київ: Генеза, 2003. 304 с.

99. Хрущевська Л.М. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). Наукові праці. Історичні науки. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 13-17.

100. Чирко Б.В. З історії німецькомовних сільськогосподарських колоній півдня російської імперії: етапи еміграції, землеробська й господарська діяльність німецьких колоністів (друга половина XVIII – початок XX ст.). Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. №3 Том 32 (71). С. 163-167.

101. Шевчук О.О. Про проблему мирного завоювання півдня України (друга половина XIX ст – 1914р. // Питання німецької історії. Німці в Україні. Дніпропетровськ, 1996. С. 55-56.

102. Шевчук-Бела Я. В. Правові основи політики Російської імперії у відношенні німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 370–375.

103. Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. Одесса, 1915. 83 с.

104. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX –

початок XX століття). Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ, 2016. Вип. 16. С. 155–160.

105. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті. Історія та географія / Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. Вип. 53. С. 16–21.

106. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва, 1916. 266 с.

107. Щетенко Л.А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. Ч. 2. Херсон: Ви-во ХДУ, 1997. С. 4-12.

108. Ядловська О.С. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. // Чорноморський літопис. 2011. №3. С. 85-88.